

วารสารธรรมเพื่อชีวิต

JOURNAL OF DHAMMA FOR LIFE

ISSN: 2822-048X

<https://soo8.tci-thaijo.org/index.php/dhammalife/index>

Academic Article – DOI: 1014456/jdl.2023.4

คติรูปสัญลักษณ์ของภาพไตรภูมิที่ปรากฏในจิตรกรรมไทย The Tribhum Image's Symbolic Motto in Thai Painting

พรสวรรค์ ครองบุญ¹, เชน เพชรรัตน์^{2*}Phornsawan Krongboon¹, Chen Pecharat^{2*}

ARTICLE INFO

Name of Autor:

1. พรสวรรค์ ครองบุญ

บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย

Phornsawan Krongboon

Graduate School, Mahamakut
Buddhist UniversityEmail: phornsawan.krongboon@gmail.com

Corresponding Author:

2. ดร.เชน เพชรรัตน์

บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย

Dr.Chen Pecharat

Graduate School, Mahamakut
Buddhist UniversityEmail: chen.arthistory@hotmail.com

คำสำคัญ:

คติ; สัญลักษณ์; ไตรภูมิ; จิตรกรรม

Keywords:

Motto; Symbolic; Tribhum; Painting

Article history:

Received: 02/01/2023

Revised: 16/02/2023

Accepted: 30/03/2023

Available online: 31/03/2023

This is an open-access article under
the CC by license (<https://soo8.tci-thaijo.org/index.php/dhammalife/index>)

ABSTRACT

Traditional Thai painting is a painting related to Buddhism that has a particular style of writing that has been passed down for a long time since the Ayutthaya period, with a semi-ideal and semi-realistic character. Popular paintings tell stories in the Buddhist way, such as the Triphum, the Buddha's history, and the Jataka. As for the Tribhumi painting, there is a belief that appears to explain the realm from the lowest realm to the highest realm and the realm of Lokutara is the state that is freed from the cycle of the three realms. The painting depicts Mount Meru, which is believed to be the center of the universe, which is surrounded by the Sattabriphan Mountains, consisting of Yukonthorn, Isinthorn, Kravik, Suthatsana, Neminthorn, Vinattaka, and Atsa Mountains. Kan. The symbols of the four continents in the universe float on the Sithan River. The worlds where the heavens are situated ascend from the Brahma hierarchy to the Brahma forms, and the motto of explaining the consequences of evil deeds fall into the abyss. This is expressed in the image of the "hell landscape", the concept of Theravada Buddhist philosophy, believing in doing good deeds for the sake of the next world as the purpose of living and seeing the existence of the world. The picture talks about the duty that goes on as a cycle of karma for all beings, i.e. liberation from the cycle of suffering, that is, nirvana is the ultimate goal.

บทคัดย่อ

จิตรกรรมไทยประเพณี คือ จิตรกรรมที่เกี่ยวข้องพระพุทธรูปศาสนามีแบบแผนในการเขียนโดยเฉพาะ สืบทอดต่อกันมายาวนานมาตั้งแต่สมัยอยุธยา มีลักษณะกึ่งอุดมคติกึ่งสมจริง ภาพนิยมเล่าเรื่องในแนวทางด้านพระพุทธรูปศาสนาเช่นภาพไตรภูมิ, ภาพพุทธประวัติ, และภาพชาดก ส่วนของภาพไตรภูมิมีคติความเชื่อที่ปรากฏอธิบายเกี่ยวกับเรื่องภพภูมิตั้งแต่ภูมิที่อยู่ต่ำสุดจนถึงภูมิสูงสุดและโลกุตระภูมิคือสภาวะที่พ้นจากวัฏสงสารภูมิทั้ง 3 ภาพจิตรกรรมแสดงออกเป็นภาพเขาพระสุเมรุที่มีความเชื่อว่าเป็นศูนย์กลางของจักรวาลซึ่งล้อมรอบด้วยเขาวงแหวนสัตตบริภัณฑ์อันประกอบด้วย เขายุคนธร เขาอิสินธร เขากรวิก เขาสุทศนะ เขาเนมินธร เขาวินนตกะ และเขาอัสกัณ สัตตบริภัณฑ์ของทวีปทั้ง 4 ในจักรวาลลอยอยู่บนมหานทีสีทันดร พืชพันธุ์ต่างๆที่ตั้งของสวรรค์สูงขึ้นไปตามลำดับขั้นรูปพรหมไปจนถึง อรูปพรหม และคติการอธิบายเกี่ยวกับผลแห่งการกระทำกรรมช่วยอรรถกถาอธิบายภูมิ ซึ่งแสดงออกมาเป็นภาพ “นรกภูมิ” คติ แนวคิดในพุทธปรัชญาเถรวาทเชื่อในการทำความดีเพื่อผลในโลกหน้าเป็นจุดหมายในการดำเนินชีวิตเห็นถึงการมีอยู่ของโลก ซึ่งภาพบอกเล่าถึงหน้าที่อันดำเนินไปเป็นวัฏจักรแห่งกรรมของสรรพสัตว์ทั้งหลายอันได้แก่การหลุดพ้นจากวัฏสงสารคือพระนิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุด

1. บทนำ

“ภพ” คือภาวะอันเป็นที่อยู่ซึ่งเหมาะสมแก่ระดับของสรรพสัตว์ “ภูมิ” คือสถานะหรือระดับของสรรพสัตว์นั้น คิดว่าด้วยสภาวะจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท แบ่งเป็น โลกเบื้องต่ำอบายภูมิ ปราศจากความสุขความเจริญ ได้แก่ นรก เปรต อสุรกาย และเดรัจฉาน โลกเบื้องกลางภูมิที่ยังข้องเกี่ยวกับกาม ได้แก่ มนุษย์และเทวดา โลกเบื้องสูง ภูมิชั้นที่มีความสุขจากฌาน ได้แก่ “รูปพรหม” และ “อรูปพรหม” รูปแบบสัญลักษณ์ในภาพจิตรกรรมไทยที่ปรากฏในคติไตรภูมิ ได้แก่ ภาพเขาพระสุเมรุ มีพืชพันธุ์ครุฑอยู่เชิงเขาพระสุเมรุ ล้อมด้วยเขายุคนธรซึ่งเป็นเขาชั้นแรก ของเขาวงแหวนสัตตบริภัณฑ์ ทั้ง 7 ประกอบด้วย เขายุคนธร เขาอิสินธร เขากรวิก เขาสุทศนะ เขาเนมินธร เขาวินนตกะ และเขาอัสกัณ ล้อมรอบด้วยเขากำแพงจักรวาลเป็นชั้นสุดท้าย ได้เขาพระสุเมรุมีพืชพันธุ์แห่งนาค พืชพันธุ์แห่งอสูร เขาตรีภูธรองรับซึ่งเขาพระสุเมรุ มีปลาอานนท์หมุนรอบอยู่เบื้องใต้เขาตรีภูธรสวรรค์ชั้นแรกชื่อ “จาตุมหาราชิกา” สูงขึ้นไปตามลำดับภูมิชั้นสูงขึ้นเป็นสวรรค์ชั้น “ดาวดึงส์” “ยามา” “ดุสิต” “นิมมานรดี” และ “ปรนิมมิตวสวัตดี” (พระญาณไทย, 2564)

คติภาพไตรภูมิที่ปรากฏในงานจิตรกรรมไทยประเพณีมักเขียนภาพทางโคจรของพระอาทิตย์ พระจันทร์ ดาวพระเคราะห์ และเทวดานพเคราะห์ ต่างๆคือ พระอาทิตย์ พระจันทร์ พระอังคาร พระพุธ พระพฤหัสบดี พระศุกร์ พระเสาร์พระราหู ภาพสระอโนดาตซึ่งเป็นตาน้ำกลางป่าหิมพานต์มีตาน้ำ 4 ท่าที่ 1 เป็นที่อาบน้ำของปัจเจกพระพุทธเจ้าที่มาชุมนุมกันบริเวณเขาคันธมาทเพื่อทำอุโบสถศีล มีช้างตระกูลฉัททันต์คอยปรนนิบัติพระปัจเจกพระพุทธเจ้าท่าที่ 2 เป็นที่อาบน้ำของเทพบุตรท่าที่ 3 (บุญเลิศ เสนานนท์, 2543) เป็นที่อาบน้ำของเทพธิดาและท่าที่ 4 เป็นที่อาบน้ำของฤๅษี นักสิทธิ์ และวิทายธร ภาพจิตรกรรมที่แสดงถึง ภูมิขั้นรูป

พรหม ขึ้นไปได้แก่ พรหมปาริสีชชา พรหมบุโรหิตา มหาพรหมมา ปริตรตาภา อัมปมาณาภา อาภัสสรา ปริตตสุภา อัมปมาณสุภา สุกกัณหา เวหัพปลา อสฺยญฺฐิตตา อวิหาสุทธาวาส อตฺปปาสุทธาวาส สุทฺถสสาสุทธาวาส สุทฺถสีสุทธาวาส และ อกนิฏฺฐาสุทธาวาส ภูมิชั้นอรุปรหม ได้แก่ อากาसानัญญาตนะ วิญญาณัญญาตนะ อากิญฺจัญญาตนะ และ เนวสฺยญานาสัญญาตนะ มักเขียนเป็นภาพปราสาทหลังน้อยลอยอยู่บนพื้นว่างด้านบน สูงถัดขึ้นไปจากภาพเขาพระสุเมรุ และเขาสัตตบริภันท์ จิตรกรรมภาพไตรภูมิ โดยส่วนใหญ่มักเขียนอยู่ฝาผนัง ด้านหลังพระประธานภายในพระอุโบสถ

2. องค์ประกอบรูปสัญลักษณ์ของภาพไตรภูมิ

ภาพไตรภูมิโดยในเชิงแผนผังได้กำหนดรูปแบบลักษณะที่มีปราสาทใหญ่แทนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตั้งไว้ตรงศูนย์กลางเขาพระสุเมรุ สัญลักษณ์แทนมหาทวีปทั้ง 4 ได้แก่ “อุตรกัฏทวีป” สันฐานเขียนเป็นรูปสี่เหลี่ยม อยู่ทางทิศเหนือของเขาพระสุเมรุ มนุษย์ที่อาศัยอยู่ในทวีปนี้ มีลักษณะใบหน้าเป็นรูปสี่เหลี่ยม “บูรพวิเทหทวีป” สันฐานเขียนเป็นรูปวงกลม อยู่ทางทิศตะวันออกของเขาพระสุเมรุ มนุษย์มีใบหน้าตอมนบนโคงค์ตัดลงมาเหมือนบาตร “อมรโคยานทวีป” สันฐานเขียนเป็นรูปสามเหลี่ยม อยู่ทางทิศตะวันตกของเขาพระสุเมรุ มนุษย์มีใบหน้าคล้ายวงพระจันทร์ “ชมพูทวีป” สันฐานเขียนเป็นรูปวงรี อยู่ทางทิศใต้ของเขาพระสุเมรุ คือ มนุษย์ในโลกนี้เอง คติไตรภูมิพรรณนถึงภูมิ 3 ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ กำเนิดสัตว์โลกในภูมิทั้ง 31 นั้นย่อมนเกิดในกำเนิดทั้ง 4 คือ ขลาพุชะเกิดในครรรค์ อณทะชะเกิดในไข่ สังกะชะ เกิดในเถ้าโคล โอบปาติกะ เกิดผุดขึ้น องค์ประกอบในการกำเนิดของมนุษย์คือมารดาบิดาอยู่ร่วมกันมารดามีระดูมีสัตว์มาเกิด ลำดับแห่งการพัฒนาการของทารกในครรรค์ พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงการกำเนิดรูป มนุษย์ที่เจริญเติบโตอยู่ในครรรค์มารดาไว้ว่า “รูปนี้เป็นกลละก่อน จากกลละก็เกิดเป็น อัมพุทะ จากอัมพุทะก็เกิดเป็นเปสิ จากเปสิก็เกิดเป็นขณะ จากขณะก็เกิดเป็น ปัญจสาขา 5 ปุ่ม ต่อจากนั้นก็มิมม ขน และเล็บเป็นต้นเกิดขึ้น มารดาของทารกในครรรค์นั้นบริโภคข้าวน้ำโภชนาอาหารอันใด ทารกที่อยู่ในครรรค์นั้นย่อมมีชีวิตอยู่ได้ด้วยอาหารนั้นในครรรค์มารดา” คำว่า “รูป” ตามหลักพระพุทธศาสนานั้น หมายถึงธรรมชาติที่แตกสลายไปได้ ธรรมชาติที่เรียกว่ารูปก็เพราะว่าเป็นธรรมชาติที่แตกสลายได้และย่อมาถึงการเปลี่ยนแปลงแปรผันไปด้วยอำนาจปัจจัยมีเย็นและร้อน เป็นต้น “จิต” เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่เป็นนามธรรมไม่มีรูปร่างอาศัยอยู่ในร่างกายสัตว์ทั้งหลายมักค้ำดินรนวัดแก้วรักษายากห้ามยาก มักตกไปในอารมณที่ตนปรารถนา เกิดเร็วและดับเร็วเที่ยวไปไกล เป็นธรรมชาติที่ฝึกได้ มีชื่อต่างๆ คือ จิต มโน มนัส ปณฺฑระ มนายตนะ อินทริย วิญญาณ วิญญาณ ชันธ มโนวิญญาณ ลักษณะของจิตมีการรับอารมณ เป็นลักษณะเป็นประธานในธรรมทั้งปวง เป็นหน้าที่บอกถึงหน้าที่ มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย ประเภทของจิตจำแนกโดยภูมิ “กามาวจรจิต” คือ จิตที่อยู่กามภูมิเป็นจิตที่ข้องอยู่ในกามารมณ “รูปาวจรจิต” หมายถึงจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในภูมิอันเป็นที่ เกิดของ วัตถุรูป และกิเลสรูปเป็นส่วนมาก “อรุปาวจรจิต” เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยการบำเพ็ญสมาธิหรือสมถภาวนา กล่าวตามประเภทของอารมณ ได้แก่ อากาसानัญญาตนะฉาน วิญญาณัญญาตนะฉาน อากิญฺจัญญาตนะฉาน เนวสฺยญานาสัญญาตนะฉาน เมื่อจำแนกออกคือ กุศล วิบาก และกิริยา “โลกุตตรจิต” คือสภาวะจิตที่พ้นจากโลก ได้แก่ระดับจิตของพระอรียที่อยู่พ้นภูมิ 3 คือสภาวะนิพพาน ได้แก่ โสตาปัตติมรรคจิต โสตาปัตติผลจิต

สภากามีมรรคจิต สภากามีผลจิต อนาคามีมรรคจิต อนาคามีผลจิต อรหัตตมรรคจิต อรหัตตผลจิต โลกุตระจิต อุกุศลจิต เป็นจิตที่ไม่ดีไม่งาม เป็นจิตที่หยาบต่ำทราวม ประกอบด้วยอกุศล เจตสิกซึ่งเป็นบาปมีโทษและให้ผลเป็นทุกข์ อุกุศลเจตสิก โลกมูลจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยโลภะเจตสิกเป็นเหตุกล่าวคือ เพราะความยินดียอยากได้ และติดใจในอารมณ์ต่าง ๆ จิตประเภทนี้จึงปรากฏขึ้น โทสมูลจิต คือจิตที่เกิดเพราะโทสะเป็นเหตุเกิดขึ้นเพราะถูกโทสจริตเข้าครอบงำเป็นจิตที่หลงมกมายเป็นจิตที่ไม่รู้ คือไม่สามารถรู้เหตุผลตามความเป็นจริงของสภาวธรรม ได้เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยมีโมหเจตสิกเป็นประธาน เหตุของอกุศลจิตนี้เกิดมีขึ้นได้ก็เพราะไม่ใช่ปัญญาใส่ใจพิจารณา แยกคายที่เรียกว่า “อโยนิโสมนสิการ” อโยนิโสมนสิการนี้เกิดขึ้นโดยการไม่ได้สั่งสร้างสมบุญไว้ในปางก่อน การไม่อยู่ในท้องถิ่นหรือประเทศที่ไม่สมควร การไม่เข้าไปคบหาสัตบุรุษ การไม่ฟังธรรมของสัตบุรุษและการตั้งตนไว้ผิด สาเหตุที่ทำให้เกิดอกุศลจิตก็คือ “อโยนิโสมนสิการ” ปกติจิตที่เกิดขึ้นส่วนมากย่อมประกอบด้วยเหตุและเหตุที่ทำให้จิตเกิดขึ้นได้นั้นคือ “โสภณเหตุ” เหตุที่ติงามและ “อกุศลเหตุ” เหตุบาป จิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ส่วนเจตสิก พระศาสนโสภณ (พิจิตร ฐิตวณโณ, 2553) เป็นธรรมชาติที่ปรุงจิตให้รู้อารมณ์เป็นไปต่างๆแม้เจตสิกจะเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตแต่ก็ถือว่าจิตเป็นใหญ่เป็นประธานในการกระทำทั้งปวง “อกุศลเจตสิก” เป็นเจตสิกฝ่ายหยาบเป็นบาป ไม่ดีงาม ทำให้จิตเศร้าหมองเร้าร้อนตกเป็นอกุศลจิต “โสภณเจตสิก” เป็นเจตสิกเป็นเจตสิกฝ่ายดีงามเมื่อประกอบกับจิตแล้วย่อมทำให้จิตสงบผ่องใสตั้งอยู่ในความดีงาม หน้าที่ของจิตกระทำทุกอย่างเกิดขึ้นทางกายวาจาและทางใจ ทุกๆอย่างจะสำเร็จลุล่วงไปได้ก็ต้องอาศัยจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นกับทำกิจหน้าที่ของตน ๆ ทั้งสิ้นจิตเกิดขึ้นและดับไปรวดเร็วดุจแล่นไปในอารมณ์อยู่ตลอดเวลาและยังสามารถทำกิจต่างๆให้สำเร็จไปได้ หน้าที่ของจิตคือปฏิสนธิสัปปทอภพใหม่ รักษาภพชาตินี้ถ่มถึงอารมณ์ที่ปรากฏใหม่ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส ถูกต้อง รับอารมณ์ ใต้สวนอารมณ์ ตัดสินอารมณ์เสพอารมณ์เคลื่อนจากภพ จิตที่เป็นไปในอดีตกาลเรียกว่า “วิถิจิต” เป็นธรรมชาติที่เกิดดับเร็วที่สุดไม่มีอะไรที่รวดเร็วเท่าจิตเมื่อจิตดวงหนึ่งดับไปจิตดวงหนึ่งก็เกิดขึ้นมาแทนที่ แต่ก่อนที่จิตดวงก่อนจะดับไปจะทิ้งเชื้อคือกรรมและกิเลสไว้ให้จิตดวงต่อไป วิถิจิตของทารกที่อยู่ในครรภ์ มารดา (พระวิสุตนา วรปญโญ (พงษ์อาดิต), 2559) ย่อมมีวิถิจิตเกิดได้ มโนทวารวิถีย่อมเกิดก่อนวิถิจิตอื่นคือเกิดตั้งแต่ภายหลังปฏิสนธิ คติไตรภูมิในชั้น “อรุณภูมิ” หมายถึงพรหมโลกในชั้นนี้ไม่มีรูปร่างมีแต่ดวงจิตบริกรรม ความว่างเปล่า ยึดเอาอากาศซึ่งเป็นความว่างเปล่าเป็นอารมณ์ อรุณภูมิอยู่เหนือสวรรค์ชั้นพรหมขึ้นไปมีทั้งหมด 4 ชั้นภาพสัญลักษณ์ที่ปรากฏภาพเขียนอรุณภูมิเป็นการเขียนจิตรกรรมไทยแบบประเพณีโบราณสืบเนื่องต่อมาจากรูปแบบการเขียนในสมัยอยุธยา ซึ่งเป็นเชิงอุดมคติเชิงสัญลักษณ์ ปราศจากรูปร่าง แม้กระทั่งดวงจิต ซึ่งเป็นลักษณะการอธิบายในเชิงนามธรรมจึงเป็นการยากที่จะเขียนเป็นภาพจิตรกรรมหรือ รูปธรรมได้ช่างเขียนจึงนิยมเขียนเพียงภาพปราสาท เพื่อแสดงถึงวิมานหรือที่อยู่โดยปราศจากรูปร่างของผู้อาศัยในปราสาทวิมานนั้น โดยคติในการเขียนภาพไตรภูมิ “อรุณภูมิ” พื้นที่ของอรุณภูมินั้นตรงกับสวรรค์ชั้นที่เรียกว่า โสฬสพรหม หรือพรหม 16 ชั้นคือพรหมที่มีรูปร่าง สถานะชีวิตที่บำเพ็ญ รูปฌาน หมายถึง การปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ ฆราวาส เทวดา ด้วยการพิจารณารูปธรรม 4 ระดับ ได้แก่ ปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ผู้ที่บำเพ็ญวัตรปฏิบัติจะเกิดขึ้นรูปพรหม วิถิจิตใกล้จะตาย คือ เมื่อมรณาสันนวิถิจิตเกิดขึ้นแล้ว “จติจิต” ย่อมเกิดขึ้นในลำดับที่ใกล้เคียงกันจะไม่มีวิถิจิตที่มีอารมณ์เป็นอย่างอื่นเกิดขึ้นคั่นกลางระหว่างจติจิตเลยสัตว์ทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ สัตว์นรก เปรต

อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน เทวดา หรือพรหมก็ตามเมื่อใกล้จะตายจะมีนิมิตเกิดขึ้นคือกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต กรรมที่ให้ผลตามลำดับ คือ ครุกรรม กรรมหนัก อาสันนกรรม กรรมที่ได้ กระทบหรือระลึกได้เมื่อใกล้จะตาย อาจิณณกรรม กรรมที่ทำจนเคยชินหรือทำเป็นประจำ กตัตตากรรม คือ กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่ได้กระทำไปโดยไม่ตั้งใจไว้ก่อน หรือกุศลอกุศลกรรมที่ทำด้วย เจตนาอันอ่อน กรรมสมุฏฐาน คือ กรรมที่เป็นเหตุปัจจัยให้รูปเกิดขึ้น กรรมนี้หมายถึงการกระทำที่มีเจตนา หรือความตั้งใจเป็นการกระทำทางกายทางวาจาและทางใจ เรียกว่ากรรมทั้งสิ้น ภูมิที่ไปดีของสัตว์ผู้ที่ทำกรรมดีเอาไว้ หลังจากตายแล้วได้ไปเสวยสุข “สวรรค์” เป็นภพภูมิที่มีอารมณ์อันเลิศ โลกแห่งความสุข ที่ได้ชื่อว่า “เทวดา” เพราะยอมเพละพละน สวรรค์เป็นดินแดนบริบูรณ์ด้วยความสุขล้วน หมู่สัตว์ที่เกิดในสวรรค์ เรียกว่า “เทวดา” เพราะเป็น บุคคลจำพวกที่สนุกด้วยกามคุณ มีคุณสมบัติ มีमानและอภิญา “วิมาน” คือที่อยู่อาศัยของเทวดามีความวิจิตรงดงามขนาดแตกต่างกันความเป็นอยู่ สะดวกสบายมีอาหารทิพย์บังเกิดขึ้น มีบริวารคอยรับใช้ใกล้ชิด เสื้อผ้าเป็นทิพย์วิจิตรงดงาม เพละพละนบันเทิง อยู่กับการชมสวน การสังสรรค์กันระหว่างเทวดาทั้งหลาย ส่วนจะอุบัติขึ้น ณ สวรรค์ชั้นไหน เป็นเทวดาประเภทใดในฐานะอะไรนั้น ก็ขึ้นอยู่กับบุญที่ตัวเองสั่งสมมาเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ เหตุที่ทำให้เป็นเทวดาเพราะได้ สร้างบุญกุศลไว้ครั้งยังเป็นมนุษย์ เมื่ออุบัติขึ้นก็อยู่ในวัยหนุ่มสาวทันที ดงงามตลอดเวลาจนถึงเวลาจุติไม่มีความแก่ชราเหมือน ในเมืองมนุษย์ (บุญเหลือ บูราณสาร, 2544)

3. ภาพเชิงสัญลักษณ์ของสวรรค์ที่ปรากฏในคติไตรภูมิ

ฉกามาพจรสวรรค์ หรือสวรรค์ 6 ชั้นที่ยังข้องเกี่ยวกับกามคุณ เทวดามี 3 ประเภท คือ สมมุติเทวดา อุปัตติเทวดาและวิสุทธิเทวดา “สมมุติเทวดา” ได้แก่ พระราชามหากษัตริย์ “อุปัตติเทวดา” ได้แก่ เทวดาที่เกิดในแดนสวรรค์นับตั้งแต่ชั้นฉกามาพจร ไปจนถึงชั้นพรหม “วิสุทธิเทวดา” ได้แก่ พระพุทธเจ้าพระปัจเจกโพธิ์เจ้าพระอรหันตชีนาสพซึ่งได้บรรลุนิพพาน บรรดาเทวดาที่เกิดในสวรรค์ เกิดในอากาศ เกิดบนพื้นดินในโลกนี้ ย่อมเกิดด้วยอุปปาตักโยนิเพียงอย่างเดียว สวรรค์ชั้นชั้นที่ 1 ชื่อว่า “จาตุมหาราชิกา” ตั้งอยู่บนยอดเขาเขาคันธราททางทิศตะวันตกและทิศตะวันออก บานประตูทำด้วยแก้ว มีปราสาททองอยู่เหนือประตูทุกด้านมีปราสาทแก้วเป็นที่สถิตของเหล่าเทวดา มีดอกบัว 5 ชนิดบานอยู่ในสระน้ำ มีกลิ่นหอม มีดอกไม้ที่สวยงาม และต้นไม้ที่งามเลิศ มีผลไม้รสอร่อยยิ่งนักออกดอกออกผลตลอดปี ทางทิศตะวันออก “ท้าวธรรฐราช” ปกครองเหล่าเทวดา และหมู่คนธรรพ์ ทางทิศใต้ “ท้าววิรุฬหกราช” ปกครองเหล่ายักษ์ กุมภัณฑ์ ทางทิศตะวันตก “ท้าววิรูปักษ์” ปกครองเหล่านาค ทางทิศเหนือ “ท้าวเวสสุวัณ” ปกครองเหล่ายักษ์ เทวดาเมื่อไปเกิดในแดนสวรรค์นั้นจะมีร่างกายโตใหญ่ขึ้นทันที สักครู่หนึ่งต่อมาก็จะมีเครื่องประดับที่สวยงาม มีรูปโฉมเป็นหนุ่มหรือสาวและจะคงสภาพเช่นนี้ตลอดไป สวรรค์ชั้นที่ 2 ชื่อ “ดาวดึงส์” ตั้งอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ เป็นที่อยู่ของพระอินทร์ผู้เป็นใหญ่ในหมู่เทวดาทั้งหลาย มีปราสาทแก้ว มีสถานที่สำหรับเล่นเพละพละนมีปราสาทชื่อไพชยนต์ปราสาท งดงามด้วยแก้ว 7 ประการเป็นที่ประทับของพระอินทร์ ทางทิศตะวันออก มีสวนทิพย์ชื่อนันทวัน ล้อมด้วยกำแพงแก้วโดยรอบ มีปราสาทแก้วเหนือประตูทุกประตู ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ไกล ๆ อุทยานมีสระใหญ่ ชื่อนันทาโบกขรณีและจุลนันทาโบกขรณี น้ำในสระนั้นใสงามดั่งแผ่นแก้วอินทนิล เรืองงามราวกับมีแสงฟ้าแลบจับอยู่บนผิวน้ำนั้น มีแท่นหิน

แก้วใกล้สระนั้น ขึ้นนันทาปฐิฐิปาสาณ และจุลนันทาปฐิฐิปาสาณ ด้านทิศใต้มีสวนอุทยานใหญ่ชื่อผารุสกวัน รอบสวนมีกำแพงแก้วล้อม และมีปราสาทแก้วอยู่เหนือประตูทุกประตู ในอุทยานมีสระใหญ่ ชื่อภัทราโบกขรณี และสุภัทราโบกขรณี ริมฝั่งสระมีก้อนหินแก้ว ชื่อภัทราปฐิฐิปาสาณ และสุภัทราปฐิฐิปาสาณ ทางทิศตะวันตก มีอุทยานใหญ่อีกแห่งหนึ่ง อุทยานนี้ตั้งงามมาก ชื่อจิตรลดา ต้นไม้และเถาวัลย์ในสวนนี้สวยงามราวกับมีผู้แต่งประดับไว้ มีกำแพงแก้วล้อมสวนนี้โดยรอบ และมีปราสาทแก้วอยู่เหนือประตูทุกประตูรุ่งเรืองงดงามไปทั่ว ในอุทยานด้านที่จะเข้าสู่เมืองมีสระ ชื่อจิตโรโบกขรณี และจุลจิตโรโบกขรณี สระแต่ละสระมีแผ่นศิลาแก้วอยู่ ชื่อจิตรปสาณ อีกอันหนึ่งชื่อจุลจิตรปสาณ ทางทิศเหนือ มีสวนอุทยานใหญ่ชื่อมิสสกวัน บรรดาต้นไม้และเถาวัลย์ในสวนนี้งามราวกับมีผู้แต่งไว้ มีกำแพงแก้วล้อมรอบสวน และมีปราสาทแก้วอยู่เหนือประตูทุกประตู ในอุทยานด้านใกล้ตัวเมืองจะมีสระใหญ่ ชื่อธรรมาโบกขรณี และสุธรรมาโบกขรณี ริมฝั่งสระนั้นก็มีก้อนหินแก้ว ชื่อธรรมาปฐิฐิปาสาณ และ สุธรรมาปฐิฐิปาสาณ ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีสวนใหญ่ชื่อมหาพน กำแพงล้อมรอบเป็นทองคำ และมีปราสาทแก้วอยู่เหนือประตูทุกแห่ง มีเทวดาองค์หนึ่งชื่อเอราวัณเทวบุตร ยามเมื่อพระอินทร์เสด็จไปเล่นที่ใดก็ตาม และพระองค์ประสงค์จะทรงช้างไป เอราวัณเทวบุตรก็จะเนรมิตตัวเป็นช้างเผือกเชือกใหญ่ มีเศียร 33 เศียร มีเศียรเล็ก ๆ อีก 2 เศียรอยู่รอบนอกเศียรใหญ่เหล่านั้น เศียรใหญ่ที่สุดตรงกลางชื่อสุทัศน์ เป็นที่ประทับของพระอินทร์ ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ มีพระเจดีย์องค์หนึ่งชื่อพระจุฬามณีเจดีย์ ประดับด้วยอินทนิล ตั้งแต่กลางองค์เจดีย์ไปจนถึงยอดเป็นทองประดับด้วยแก้ว 7 ประการมีธงปลิวและธงชัย กลดชุมสายทั้งหลายล้วนประดับด้วยแก้วเงินทองมีสีต่าง ๆ กัน มีดอกทองเหลืองชื่อปาริชาติ นั้นร้อยปีจึงจะบาน เมื่อดอกไม้บานทั่วทุกกิ่งก้านแล้วจะมีแสงรุ่งเรืองงามมาก เวลาลมพัด กลิ่นหอมของดอกไม้นี้จะหอมไปได้ไกล สวรรค์ชั้นที่ 3 ชื่อว่า “ยามา” เทวดาที่อยู่ในชั้นฟ้านี้จะมีปราสาทแก้วปราสาททองเป็นวิมาน มีกำแพงแก้วล้อมรอบ มีสวนอุทยานแก้ว และมีสระโบกขรณี เทวดาทั้งหลายในชั้นนี้มีหน้าตางดงามยิ่งนัก เทวดาผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นนี้ คือ “พระสุยามเทวราช” ในชั้นนี้ไม่มีแสงอาทิตย์เลยเพราะอยู่สูงกว่าพระอาทิตย์มากนัก เทวดาทั้งหลายมองเห็นได้ด้วยแสงรัศมีจากแก้วทั้งหลายและรัศมีจากตัวเทวดานั้นเอง ส่วนจะรู้ว่าเข้าหรือค่าได้ก็อาศัยดูจากดอกไม้ทิพย์ ถ้าเห็นดอกไม้ทิพย์บาน จึงรู้ว่ารุ่งเช้า ถ้าเห็นดอกไม้ที่นั้นหุบ จึงรู้ว่าป็นยามกลางคืน สวรรค์ชั้นที่ 4 ชื่อว่า “ดุสิต” มีวิมานเป็นปราสาทแก้วและปราสาททอง มีกำแพงแก้วล้อมรอบ มีสระและสวนเช่นในสวรรค์ชั้นฟ้าทั้งหลาย เทวดาผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นนี้ คือ “พระสันดุสิตเทวราช” เทวดาทั้งหลายในสวรรค์ชั้นดุสิตนี้ รู้บุญ รู้กรรม แม้แต่พระโพธิสัตว์ผู้สร้างสมบารมีก่อนจะเสด็จลงมาเป็นพระพุทธเจ้า ก็สถิตอยู่ในสวรรค์ชั้นนี้ สวรรค์ชั้นที่ 5 ชื่อว่า “นิมมานรดี” ท้าวนิมิตเทวราช เป็นผู้ปกครอง เทวดาที่อยู่ในสวรรค์ชั้นนี้ หากปรารถนาจะได้สิ่งใด ก็เนรมิตสิ่งนั้นขึ้นมาเองตามใจปรารถนาได้ทุกประการ สวรรค์ชั้นที่ 6 ชื่อ “ปรนิมมิตวสวัตดี” หากว่าปรารถนาจะได้สรรพทิพย์อาหารใด ๆ ก็จะมีเทวดาองค์อื่นมาเนรมิตให้ตั้งใจปรารถนา พระปรนิมมิตวสวัตดีเทวราชเป็นใหญ่เหนือเทวดาทั้งหลายฝ่ายหนึ่ง และพระยามาราราชเป็นใหญ่ในหมู่มารทั้งหลายอีกฝ่ายหนึ่ง ในสวรรค์ชั้นนี้จึงมีพระยาผู้เป็นใหญ่ 2 องค์ เทวดาทั้งหลายจะสิ้นอายุจากสวรรค์นั้นเป็นไปได้ 4 ประการ คือ อายุขยะ บุญขยะ อาหารขยะ และโกรธพละ หากว่าเทพยดาองค์ใดทำบุญมาก่อนเมื่อสิ้นอายุในสวรรค์ที่อยู่แล้ว จะไปเกิดในสวรรค์ชั้นฟ้าสูงขึ้นไป หรือสวรรค์ชั้นเดิมก็ดี เรียกว่า อายุขยะ หากเทพยดาองค์ใดทำบุญมาก่อน และได้ไปเกิดในสวรรค์

แต่อายุเทวดานั้นไม่ถึงกำหนดของอายุเทวดาทั่ว ๆ ไปในสวรรค์ชั้นนั้น ทำให้สิ้นบุญไปก่อน ก็จะไปเกิดในสวรรค์แห่งอื่นเพราะสิ้นบุญก่อน เรียกว่า “บุญญชยะ” (น.ณ ปากน้ำ, 2525) คติความเชื่อไตรภูมิ แสดงออกด้วยภาพสวรรค์ ภาพเทวดา และภาพพรหมชั้นต่างๆแล้ว เนื้อหาหลักที่ปรากฏออกมาเป็นภาพจิตรกรรม

4. ภาพเชิงสัญลักษณ์ของนรกที่ปรากฏในคติไตรภูมิ

“นรก” นั้น แปลว่า เหวแห่งความทุกข์ ที่อันไม่มีความสุขความเจริญ ภาวะเร่าร้อน กระทบกระชวยมาจากภาษาบาลีว่า “นริยะ” แปลว่า สภาพที่ไม่มีความสุข ไม่มีความสุข สภาพหรือภูมิที่ไม่มีความยินดี ไม่มี ความเบาใจ (พระพุทโธชาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต), 2562) คือ ภูมิเป็นที่เสวยทุกข์ของผู้ทำบาปตายแล้วไปเกิด เป็น ภาวะที่ร้อนรนจัดเป็น “ทุกข์ภูมิ” คือคติไม่ดี มีความเดือดร้อน ที่ไปเกิดอันชั่วหรือที่เกิดของผู้ทำกรรมชั่วมาก ไปด้วยความทุกข์ เรียกว่าอบายภูมิทั้ง 4 คือ นรกภูมิ เปรตภูมิ อสุรกายภูมิ สัตว์ดิรัจฉานภูมิ อบายภูมิทั้ง 4 เป็น ภูมิที่ปราศจากความเจริญ เป็นทุกข์ นรกเป็นภพภูมิที่ปราศจากความยินดี หรือไม่มีความสุขสบายใจ มีแต่ความทุกข์โดยส่วนเดียว เป็นภพภูมิในฝ่ายต่ำ ไม่มีความสุขเจริญไม่มีความสุข เพราะพวกที่ไปตกนรกนั้น เป็นพวกคนที่ ปราศจากความอิมใจ ปราศจากความชื่นชมคนที่ตายไปเกิดเป็นสัตว์นรกนั้นก็ไปด้วย อำนาจกรรมของตน นรก เป็นภูมิที่เชื่อกันว่า ผู้ที่ทำบาปความชั่วเอาไว้ เมื่อตายแล้วจะต้องไปเกิดไปเสวยทุกข์และถูกลงโทษ ที่เป็นเช่นนี้ก็ ด้วยผลแห่งกรรมที่มาจากประพฤติกรรมทางกาย วาจา ใจ ผู้ไปเกิดอยู่ในภูมินี้ไม่มีความสุขแม้แต่น้อยจึงมีชื่อว่า “นริยะภูมิ” หมายถึงโลกที่ไม่มีมีความสุขสบายปราศจากความสุข มีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล แบ่งเป็นเขต เรียกว่า ดังนี้ “ยมโลกนรก” เป็นนรกบริวารชั้นนอกของมหานรก ยมโลกนรกมีชื่อเรียกตามขุมดังนี้ โลกภูมิ นรก สิมพลินรก อสินชนะนรก ตามโพทะนรก อยคุษะนรก ปิสสกปัพพตะนรก ฐุสะนรก สัตโลสิตะนรก สุนชนะนรก ยันตปาสาณะนรก “ยมโลกนรก” ตั้งอยู่ตามลำดับถัดกันไปต่อจากอุสสทนะนรก ในทิศบูรพาเบื้องหน้าของสัตถุชีวะ มหานรกแม้ในทิศอื่นๆอีก 3 ทิศ ก็มียมโลกนรก ซึ่งมีชื่อและลักษณะเดียวกัน นอกจากนี้ยมโลกนรกรยังมีปรากฏ ในมหานรกขุมอื่นอีก เช่นเดียวกัน “อุสสทนะนรก” เป็นบริวารล้อมรอบนรกขุมใหญ่ ครั้นสัตว์นรกพ้นโทษจากมหา นรกขุมใหญ่แล้ว หากกรรมยังไม่สิ้นก็เคลื่อนออกไปสู่ในนรกบริวารที่ใกล้ชิดมหานรกอันดับแรกคือ “คูณนรก” ขุมต่อจากนั้นชื่อว่า กุกกุษนรก อสิปัตตนะนรก เวตรณินรก “มหานรก” คือนรกขนาดใหญ่ทั้ง 8 มีชื่อเรียกตามการ ลงโทษต่างๆ ดังนี้ สัตถุชีพนรก กาสสุตตะนรก สังฆาฏนะนรก โรรุวะนรก มหาโรรุวะนรก ตาปะนรก มหาตาปะ นรก อวีจันนรก ในมหานรกรนี้ไม่มีที่ว่างเปล่า เต็มไปด้วยฝูงสัตว์นรกเบียดเสียดกันอยู่เต็มพื้นที่ ไฟนรกลุกโชนอยู่ ตลอดเวลา ไม่เคยดับไหม้ ครุกรุ่นอยู่ตลอดกาลบุคคลที่กระทำปาณาติบาต ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต เป็นประจำ ครั้น สิ้นชีวิตตายไปผลกรรมย่อมจะทำให้ไปเกิดใน “สัตถุชีพนรก” บุคคลที่กระทำอทินนาทานประพฤติเป็นโจร เป็นขโมยลักเล็กขโมยน้อยย่อมถูกรกรรมชักนำไปเกิดใน “กาฬสุตตะมหานรก” บุคคลที่กระทำกาเมสุมิฉฉาจาร ประกอบด้วยราคะประพฤติดิถีประเวณีเป็นประจำย่อมนำตนไปเกิดใน “สังฆาฏนะนรก” บุคคลที่กระทำ มุสาวาทประพฤตวิจจริตทำผิดทางวาจาเป็นประจำครั้นสิ้นชีวิตแล้วกรรมก็จะส่งผลให้ไปเกิดใน “โรรุวมหา นรก” บุคคลที่ดื่มสุราเมรัย มัวเมาประมาทขาดสติสัมปชัญญะเป็นประจำย่อมเป็นปัจจัยนำไปเกิดใน “มหาโรรุวม หานรก”

“ยมโลกนรก” เป็นนรกบริวารชั้นนอกของมหานรกทั้ง 8 มหานรกชุมนุมหนึ่งๆ มียมโลกนรกล้อมเป็นบริวารอยู่ที่ทิศหน้า 10 ชุมทิศหลัง 10 ชุม ทิศซ้าย 10 ชุมทิศขวา 10 ได้แก่ ชุมที่ 1 ชื่อว่า “โลกกัมภีรนรก” ในนรกชุมนุมนี้มีหม้อเหล็กขนาดใหญ่เท่าภูเขา ซึ่งเต็มไปด้วยน้ำร้อนเดือดพล่านอยู่ตลอดเวลาตั้งอยู่บนเตาไฟใหญ่ ชุมที่ 2 ชื่อว่า “สิมพลีนรก” เป็นป่าที่เต็มไปด้วยต้นจ้าวแต่ละต้นมีหนามเหล็กคมยาว 16 องคุลิกเป็นไฟอยู่เสมอไม่มีวันที่จะรู้ดับ ชุมที่ 3 ชื่อว่า “อสินชนะนรก” สัตว์ที่เกิดในนรกชุมนุมนี้มีเล็บมือเล็บเท้าแหลมยาวเป็นอาวุธเป็นหอกเป็นดาบอันคมกล้า ประหนึ่งคนบ้าวิกลจริตนั่งบ้ายืนบ้ายเอาเล็บมือตะกุกยเนื้อหนังของตนกินเป็นอาหาร ชุมที่ 4 “ตามโพทะนรก” มีหม้อเหล็กต้มน้ำทองแดงเดือดพลุ่งพร้อมกับมีก้อนกรวดก้อนหินปะปนอยู่ด้วย ชุมที่ 5 ชื่อว่า “อัยคุษะนรก” เต็มไปด้วยก้อนเหล็กแดงเคลื่อนกลาด ไม่ว่าจะมองไปทางไหนมีแต่ก้อนเหล็กแดงลุกเป็นไฟทั้งสิ้นสัตว์นรกทั้งหลายล้วนแต่มีความหวียวโยครันเห็นก้อนเหล็กแดงก็ตีใจ เห็นก้อนเหล็กเป็นอาหารจึงรีบวิ่งเข้าไปยื้อแย่งกันกิน ชุมที่ 6 ชื่อว่า “ปิสสกปพตะนรก” มีภูเขาใหญ่ตั้งอยู่ทั้ง 4 ทิศ เป็นภูเขาเคลื่อนที่ไม่หยุดหย่อนกลิ้งบดสัตว์ทั้งหลายที่มากเกิดในที่นี้ให้บี้แบนกระดูกแตกละเอียดถึงแก่ความตายแล้วก็กลับเป็นขึ้นมาใหม่ ชุมที่ 7 ชื่อว่า “ธุสะนรก” สัตว์ที่มากเกิดในชุมนุมนี้ล้วนมีความหิวกระหายน้ำ วิ่งกระเสือกกระสนไปทั่วนรกปรากฏมีน้ำอันใสเย็นสะอาดสัตว์นรกทั้งหลายต่างเห็นก็ตีใจวิ่งไปถึงแล้วกระโดดลงเพื่อจะกินจะอาบด้วยอำนาจกรรมน้ำถึงท้องก็กลายเป็นแกลบลูกเป็นเปลวไฟ ชุมที่ 8 ชื่อว่า “สิตโลสิตะนรก” มีน้ำเย็นเยือกยิ่งกว่าความเย็นทั้งหลายเมื่อสัตว์นรกตกลงไปก็ตายเพราะความเย็นด้วยอำนาจอกุศลกรรมก็กลับเป็นขึ้นมาอีก แล้วจึงพากันคลานขึ้นมาข้างบนเพื่อจะให้พ้นจากความเย็นนั้น นายนิริยะบาลเห็นขึ้นมาที่จับโยนลงไปใต้น้ำเย็นอีก ชุมที่ 9 ชื่อว่า “สุนชนะนรก” ในนรกชุมนุมนี้เต็มไปด้วยสุนัขนรกทั้งหลาย มีอยู่ 5 จำพวก คือ หมาดำ หมาขาว หมาเหลือง หมาแดง หมาลาย หมาทั้ง 5 จำพวกนี้มีรูปร่างใหญ่โตแลดูน่ากลัวน่าสงเสียดง่ามดั่งฟ้าลั่นฟ้าร้อง ยังปรากฏมีฝูงแร้งและฝูงกาอยู่อีกเป็นอันมาก แรังกล่าเหล่านี้มีลักษณะแปลกประหลาดคือ ที่ปากและตีนเป็นเหล็ก ลูกแดงเป็นเปลวไฟ ชุมที่ 10 ชื่อว่า “ยันตปาสาณะนรก” มีภูเขา 2 ลูกเป็นภูเขาประหลาดคือเป็นยนต์ หมุนหันกระทบกันอยู่เสมอเป็นจังหวะไม่ขาดระยะ พอสัตว์มากเกิดในนรกนี้แล้วนายนิริยะบาลก็จับศีรษะสัตว์นรกนั้นใส่เข้าไปในระหว่างภูเขาทั้งสอง ยมโลกนรก ตั้งอยู่ตามลำดับถัดกันไปต่อจากอุสสตะนรก ในทิศบูรพาเบื้องหน้าของสัตถุชีวะมหานรกแม้ในทิศอื่นอีก 3 ทิศ ก็มียมโลกนรกนี้ ซึ่งมีชื่อและลักษณะอย่างเดียวกัน นอกจากนี้ยมโลกนรกรยังมีปรากฏในมหานรกชุมนุมอื่นอีก เช่นเดียวกัน “อุสสตะนรก” เป็นบริวารล้อมรอบนรกชุมนุมใหญ่ ครั้นสัตว์นรกพ้นโทษจากมหานรกชุมนุมใหญ่แล้ว หากกรรมยังไม่หมดสิ้นก็เคลื่อนออกไปสู่นรกบริวารที่ใกล้ชิดมหานรกอันดับที่ 1 คือ “คูณนรก” ที่เต็มไปด้วยหมู่นอนเป็นอันมาก มีปากแหลมดั่งเข็ม ตัวใหญ่โต หมู่นอนทั้งหลายล้อมกายสัตว์นรกแล้วพากันกัดกินเนื้อ เหลือแต่กระดูก ชุมต่อจากนั้นชื่อว่า “กุกกุฬนรก” มีเถาถ่านซึ่งรุ่มร้อนสำหรับเผาสัตว์นรก ได้รับทุกขเวทนาเมื่อสัตว์นรกทั้งหลายพ้นโทษจากคูณนรกแล้ว หากกรรมยังไม่สิ้นก็จะต้องมาตมนรกชุมนุมนี้ ชุมต่อจากนั้นชื่อว่า “อสิปัตตนะนรก” มีต้นมะม่วงใหญ่ใบดกหลายต้นดูประหนึ่งสวนอุทยาน ครั้นสัตว์นรกทั้งหลายหลุดพ้นจาก กุกกุฬนรก มาได้ พอมาถึงชุมนุมนี้ต่างตีใจชวนกันไปนั่งนอนใต้ต้นมะม่วง ยังไม่ทันได้รับความสบายดั่งที่หวังไว้ด้วยแรงอกุศลลดบันดาลให้มีลมพัดใบมะม่วงกลายเป็นหอกเป็นดาบ หลุดร่วงลงมาถูกกายสัตว์นรกเหล่านั้น ชุมต่อจากนั้นชื่อว่า “เวตรณีนรก” เต็มไปด้วยน้ำเค็มมีเครือหวาย ล้อมปกคลุมอยู่

โดยรอบมีดอกบัวอยู่ท่ามกลางทำให้สัตว์นรกทั้งหลายเข้าใจว่าเป็นแม่น้ำอันเย็นสนิทพอน้ำจาก อสีปัตตนรก มาถึงเห็นแม่น้ำก็ดีใจหวังจะอาบดื่มให้สบายจึงมาโดยเร็วพอถึงก็รีบกระโจนลงไปเคลือหวายแหลมคมก็บาด ร่างกายให้เป็นแผลในน้ำเค็มประสบทุกขเวทนา

แม้เทวดาทั้งหลายจะมีสุขสมบัติปานใดก็ดี ก็ยังหมดสิ้นจากความสุขและสมบัติต่างๆ ลงได้ เหตุนี้ พระพุทธเจ้าก็ดี พระปัจเจกพุทธเจ้าก็ดี พระอรหันต์เจ้าทั้งหลายก็ดี จึงไม่มีใจปรารถนาในสุขสมบัติในสังสารวัฏนี้ จึงเสด็จเข้าสู่นิพพานสุข คำว่า “นิพพาน” แปลว่าธรรมที่พ้นจากเครื่องร้อยรัดหรือธรรมที่พ้นจากตัณหาพ้นจากกิเลสเป็นสันติลักษณะ หมายถึง ความสงบความสิ้นไปแห่งตัณหาพ้นจากความเกิดและความตาย สูญสิ้นจากกิเลส ตามหลักของพระพุทธศาสนาถือว่าสัตว์โลกที่ยังมีกิเลสอันประดุจยางเหนียวในเมล็ดพืช ซึ่งมีอวิชชาเป็นต้นเคี้ยวอยู่นั้น ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพชาติต่าง ๆ คนไทยเชื่อเรื่องผลแห่งการทำบุญแล้วจะได้ขึ้นสวรรค์ ภาพจิตรกรรมช่วยให้สามารถอธิบายลักษณะสวรรค์ให้คนทั่วไปสามารถเข้าใจถึงบาป บุญ คุณ โทษ รูปแบบคติสัญลักษณ์ที่ปรากฏในภาพไตรภูมิแสดงให้เห็นเรื่องนรกและสวรรค์ เป็นคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา เพราะเกี่ยวข้องกับเรื่องวิถีชีวิต ศีลธรรมและเป้าหมายอุดมคติของชีวิตมนุษย์ สัตว์ทั้งหลายจะเกิดอยู่ในภพภูมิใดนั้น ขึ้นอยู่กรรมที่ตนเองนั้นได้กระทำ พระพุทธเจ้าตรัสถึงกฎแห่งกรรม “คนทำกรรมใดไว้ ย่อมเห็นกรรมนั้นในตน คนทำกรรมดี ย่อมได้รับผลดี คนทำกรรมชั่ว ย่อมได้รับผลชั่ว คนหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น” สวรรค์นั้นมิใช่จุดหมายที่แท้จริงของ พระพุทธศาสนา จุดหมายที่แท้จริงคือการดับกิเลสความทุกข์อย่างสิ้นเชิง トラบไต่ที่ยังเวียนว่ายตายเกิด แม้จะอยู่ในสวรรค์ ก็ไม่อาจพ้นจากทุกข์ได้อย่างแท้จริง สวรรค์ไม่ว่าชั้นไหนจนกระทั่งถึงชั้นพรหมก็ล้วนไม่เที่ยงไม่ได้อยู่นิรันดรจะต้องหมุนเวียนว่ายตายเกิดไปตลอด จุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนาคือการพ้นออกไปจากไตรภูมิ จะต้องหลุดพ้นจากภพภูมิเหล่านี้ทั้งหมด คือพ้นจากชั้นสวรรค์เทวดา ชั้นพรหมไปสู่โลกุตระภูมิ ความสุขในสวรรค์ความสงบของชั้นพรหม แม้ว่าจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิแม้ว่าจะเป็นเทวดามีความสุขปานใดก็ไม่เที่ยงแท้ย่อมมีวันผันแปรเปลี่ยนไปตามสภาวะจิต เมื่อมีการกระทบอารมณ์แล้วจิตขาดสติปัญญาเวทนาปรุงแต่งเป็นกิเลส กรรมวิบากขึ้นมาได้รับผลเป็นความทุกข์เกิดในภูมิสภาวะจิตนั้นๆ เหตุที่ทำให้ปวงสัตว์รวมทั้งคนเราจมอยู่ในห้วงวัฏสงสารด้วยอาการของจิตต่อเนื่องกันรวมเป็นปัจจัยอาศัยกันทำให้เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วภายในจิตใจคือ ความไม่รู้ตามความเป็นจริงของจิต หรือเรียกว่า “อวิชชา” ด้วยความไม่รู้จึงทำให้จิตคิดไปเองปรุงแต่งไปต่าง ๆ นานา ไปเรื่อยเรียกอาการนี้ว่า “สังขาร” ความรู้แจ้งของจิตต่ออารมณ์ที่มากระทบทางตา หู ฯลฯ เรียกว่า “วิญญูณ” แต่เพราะมี “อวิชชา” วิญญูณจึงสำคัญผิดมีความงุนงงสงสัยต่อสิ่งที่มากระทบไม่รู้จะจัดการอย่างไร อาการที่จิตปรุงเป็นความรู้สึกว่ามีกายและใจเป็นกายและใจใหม่ด้วยวิญญูณเป็นกายและใจที่พร้อมจะมีความทุกข์เรียกว่า “นามรูป” และถัดไปนั้นจะรู้สึกว่ามีตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ สำหรับทำหน้าที่คราวหนึ่งๆ พอรู้สึกว่ามีนามรูปอายตนะเหล่านี้จึงทำหน้าที่ คู่กับรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และนึกคิด ตามลำดับ เรียกว่า “สหายตนะ” การกระทบทางอายตนะภายในและภายนอกประกอบด้วยวิญญูณทางใดทางหนึ่ง เช่นตากระทบกับรูปประกอบด้วยวิญญูณทางตา หูกระทบกับเสียงประกอบด้วยวิญญูณทางหูเรียกว่า “ผัสสะ” อาการเกิดทางจิตที่รู้สึกว่ามีสิ่งกระทบนั้นนำดูหรือไม่นำดูน่าฟังหรือไม่น่าฟังพอใจหรือไม่พอใจหรือแม้ยังระบุไม่ได้ว่า

พอใจหรือไม่พอใจเรียกว่า“เวทนา”ที่รู้สึกอย่างนี้ก็เพราะ“ผัสสะ”เป็นปัจจัยทำให้เกิดสุขเวทนา ทุกเวทนา หรือ อทุกขมสุขเวทนา หลังจากนั้นจิตก็มีความรู้สึกคือเวทนาต่อสิ่งใดอย่างไรแล้ว จะเกิดเป็นความอยากอย่างไรอย่างหนึ่งตามความรู้สึกนั้นๆเช่น รู้สึกพอใจสิ่งใดก็อยากได้สิ่งนั้นรู้สึกไม่พอใจสิ่งใดก็ไม่อยากได้สิ่งนั้นเรียกว่า“ตัณหา”เข้าเพลินติดไปกับความอยากในสิ่งนั้นๆ หลังจากนั้นความอยากหรือตัณหาจึงเป็นปัจจัยทำให้จิตกลายเป็นสภาพจากความอยากเป็นความสำคัญมั่นหมายปักใจแน่วแนียึดถือเอาสิ่งนั้นเรียกว่า “อุปาทาน” คือจิตมีความยึดถือสำคัญมั่นหมาย อากาโรที่จิตเข้าไปสำคัญมั่นหมายด้วยความมี ความเป็นเรียกว่า “ภพ” หมายถึงเมื่อจิตเข้าไปมั่นหมายสิ่งใด ก็จะเกิดเป็นอะไรขึ้นจริงๆจังๆ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยหลังจากนั้นจิตรู้สึกมีตัวตนเข้าไปเสวยภาวะความมีความเป็นอันกลายเป็นสภาพจิตที่มีความรู้สึกว่ามีตัวตนคือมีตัวตน ความรู้สึกที่ว่ามั่นมีนี้ เรียกว่า “ชาติ” และสุดท้ายเรียกว่า “ขรา มรณะ ” หมายถึงการเข้าแบกเอาความทุกข์ทั้งหมด คือเมื่อมีความรู้สึกว่ามีตัวตนก็ต้องรู้สึกต่อไปว่า มีฉันเป็นผู้แก่ ฉันเจ็บ ฉันตาย ตามลำดับจะมีความคับแค้นใจเศร้าโศกเสียใจหนักอกหนักใจ ตามมาเป็นลำดับ กล่าวได้ว่าความทุกข์ทั้งสิ้นนี้ได้ด้วยอาการอย่างนี้ การที่มีความรู้สึกทางจิตขึ้นนานาประการ ดังกล่าวเพราะความรู้สึกว่ามี ตัวเรามี ของเราเพราะอวิชชาที่ทำหน้าที่ทวนเนื่องให้ปรากฏขึ้นตอนต่างๆเกิดขึ้นเป็นลำดับอย่างฉับพลันพร้อมๆกันจนถึงทุกข์ในที่สุด การปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นออกมาจากสังสารวัฏที่จมอยู่ในห้วงแห่งความทุกข์ การจะหมดสิ้นทุกข์เสียได้ คือแจ้งนิโรธด้วยปัญญารู้เท่าทันสภาพกระบวนการแห่งจิตในทุกขณะ มีอินทรีย์สังวรพร้อมต่อทุกขณะแห่งผัสสะมิให้ไหลวนไปตามอำนาจแห่งอวิชชาจนเป็นทุกข์ความเป็นไปของสรรพสิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์โดยการเป็นเหตุและเป็นผลต่อกันเป็นไปตามกระบวนการของ “กฎอิทัปปัจจยตา” แนวคิดเรื่องอิทัปปัจจยตา สรรพสิ่งมีกระบวนการดำเนินไปตามเหตุปัจจัยในฐานะที่เป็นกฎแห่งธรรมชาติเช่น ความเปลี่ยนแปลงของ ร่างกาย จิตใจ กฎอิทัปปัจจยตาเป็นเรื่องของความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างเหตุและผลที่มีอยู่ในกฎของธรรมชาติ กฎของจักรวาล เป็นกฎใหญ่ที่มีความสำคัญต่อสรรพสิ่งทั้งปวง ต้นกำเนิดของสรรพสิ่งเกิดขึ้นจากส่วนประกอบต่างๆมาประชุมรวมตัวเข้าหากันแล้วก็กลายเป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลาย มีอยู่ในลักษณะที่เป็นรูปของกระแสน้ำดำเนินอย่างค่อยเป็นค่อยไป สืบเนื่องต่อกันอยู่ตลอดเวลาอย่างไม่ขาดสาย ซึ่งเป็นกระบวนการในสังขารอันหนึ่งที่มีสภาวะเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัย มีระบบระเบียบแบบแผน มีกฎเกณฑ์และทิศทางอันแน่นอน

5. สรุป

ไตรภูมิเป็นมิติทางศาสนาที่ถูกละเลยทอดผ่านเรื่องเล่า ภาพจิตรกรรม และความเชื่อโดยมีคติหลักสำคัญคือเรื่องของการกรรม ซึ่งกล่าวได้ว่า ผู้ใดได้สร้างกรรมอะไรไว้ ผู้นั้นก็ย่อมได้รับผลกรรมที่ตนเองได้กระทำเอง ไม่ว่ากรรมนั้นจะเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมก็ตาม ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นมาย่อมมีเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้นเมื่อแต่กดับก็มีเหตุปัจจัยทำให้แตกดับการกระทำทุกครั้งย่อมมีปัจจัยเสมอ คือกระบวนการที่ดำเนินไปตามหลักอิทัปปัจจยตาที่มีลักษณะเป็นกฎแห่งกรรมที่ว่าด้วยกฎแห่งเหตุและผล แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ตามเหตุปัจจัยของสรรพสิ่งทั้งหลาย “สรรพสิ่งล้วนอิงอาศัยกันและกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งหนึ่งต้องเป็นผล” ดำเนินไปอย่างเป็นระบบระเบียบมีความแน่นอนชัดเจนสิ่งทั้งหลายมิได้เกิดขึ้นมาอย่างลอยๆโดยปราศจาก

เหตุผลใดๆ “เตภูมิกถา” เป็นวรรณคดีพุทธศาสนาที่พระญาณิทยาทรงนิพนธ์ขึ้นจากการค้นคว้าข้อธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อแสดงธรรมเทศนาแก่พระราชมารดาและคนทั่วไป เนื้อหากล่าวถึงคดีเรื่องภูมิจักรวาล การเวียนว่ายตายเกิด บาปบุญคุณโทษ มุ่งสอนให้คนทำความดีเกรงกลัวต่อบาป คติความเชื่อนี้เป็นรูปแบบแนวทางของช่างเขียนในอดีตเป็นพื้นฐานของศิลปะและวัฒนธรรมสืบต่อเนื่องจนมาถึงปัจจุบัน นอกจากวรรณคดี เตภูมิกถา ยังมีคัมภีร์อื่นๆอีกหลายคัมภีร์ที่มีเนื้อหาคติความเชื่อนรกสวรรค์ สันฐานของโลกในลักษณะเช่นเดียวกัน ต่างกันที่สำนวนของผู้รจนาคัมภีร์ แต่ละท่านได้แก่ โลกที่ปกสาร โลกูปุตติ โลกปญญุตติ โลกสณฐานโชตรตนคณฐี จกกวาททีปนี โลกทีปนี โอกาสโลกทีปนี มหากปโปลกสณฐานปญญุตติ เห็นได้ว่าเนื้อหา คติเหล่านี้มีอิทธิพลต่อแนวคิดความเชื่อในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดการทำบุญความเกรงกลัวต่อบาปในสังคมไทยมาเป็นเวลานาน รูปแบบการเขียนภาพจิตรกรรมไทยนั้นถูกยึดเป็นแบบแผนนิยมเขียนคัดลอกต่อกันมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น ติความขึ้นเป็นภาพเรื่องภพภูมิต่างๆตามคติจักรวาลในพุทธศาสนา ไตรภูมิคือหลักธรรม “ไตรภูมิ” ที่อธิบายย้อนกลับ จาก วิบาก กรรม กิเลส ชี้ให้เห็นผลกระทบ วิบาก ที่เกิดจากการกระทำ จิตรกรรมไทยประเพณีสะท้อนโลกทัศน์ จิตรกรรมแปลว่าการกระทำอย่างวิจิตรหรืองานอันงดงาม เกิดขึ้นจากความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ที่ต้องใช้จินตนาการฝีมือทักษะความประณีตความศรัทธาและสมาธิที่แน่วแน่ที่สื่อออกมาเป็นภาพเขียน นอกจากนี้งานจิตรกรรมยังให้ประโยชน์และคุณค่าในการศึกษาทางวิชาการต่างๆ ช่างเขียนในสมัยก่อนเขียนจากแรงบันดาลใจใช้จินตนาการ และสภาพแวดล้อมของสังคมในสมัยนั้นมาประกอบทำให้ได้ทราบถึงประวัติศาสตร์ชีวิตความเป็นอยู่ จารีตประเพณีและวัฒนธรรมต่างๆของชาติ ภาพจิตรกรรมไทยประเพณีบอกเล่าเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาเผยแพร่หลักพุทธธรรมให้น้อมนำมาใช้ในการดำรงชีวิตเพื่อผลบุญและอานิสงส์นำไปให้ข้ามไปสู่อีกภพภูมิที่ดีขึ้นสร้างสังคมที่สงบสุข เกื้อกูลซึ่งกันและกันเป็นพื้นฐานแห่งสังคมที่มีศิลปวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณี อันดีงามของประเทศไทยสืบทอดมาตั้งแต่อดีตราบจนถึงปัจจุบันนำผู้คนให้เกิดความเลื่อมใสประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในศีลธรรม

6. อ้างอิง

น.ณ ปากน้ำ. (2525). จิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

บุญเลิศ เสนานนท์. (2543). โลกสันฐานโชตรตนคณฐี. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

บุญเหลือ บูราณสาร. (2544). โอกาสโลกทีปนี. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

พระญาณิทย. (2564). เตภูมิกถา. พิมพ์ครั้งที่ 4. นนทบุรี: ศรีปัญญา.

พระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2562). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 42. กรุงเทพฯ: พลธิธรรม.

พระวิสัยนา วรปณฺโญ (พงษ์อาทิตย์). (2559). การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติ. วารสารธรรมพชร. สืบค้นเมื่อ 12/12/2565. จาก <https://so06.tci-thaijo.org>.

พระสาสนโสภณ (พิจิตร ฐิตวณฺโณ). (2553). จิตวิทยาในพระอภิธรรม. พิมพ์ครั้งที่. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วิบูลย์ สีสวรรณ. (2528). จิตรกรรมไทย. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.

หอสมุดแห่งชาติ. (2542). สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.